
Antrojo demografinio perėjimo teorijos bruožai

Aiva Jonkarytė

*Socialinių tyrimų institutas,
Demografinių tyrimų centras,
Saltoniškių g. 58,
LT-2600 Vilnius
aivaj@ktl.mii.lt*

XX a. septintajame dešimtmetyje Europos šalyse prasidėjo spartūs šeimos ir gimstamumo pokyčiai – santuokų ir gimstamumo mažėjimas bei jų atidėjimas vyresniam amžiui, savanoriškos bevaikystės, kohabitacijos plitimas, nesantuokinių gimimų dažnėjimas bei didėjantis santuokos nestabilumas. D. J. van de Kaa ir R. Lesthaeghe, siekdami apibendrinti demografinių modelių pokyčius, išplėtojo antrojo demografinio perėjimo teoriją. Šiame straipsnyje minėtos teorijos rėmuose aptariami gimstamumo ir šeimos pokyčiai, juos lėmę veiksniai bei tolesnės demografinės raidos perspektyvos.

Raktažodžiai: demografinis perėjimas, antrasis demografinis perėjimas, šeimos transformacija, altruizmas, individualizmas, mentalinė kohorta

ĮVADAS

Demografinis perėjimas – tai koncepcija, apibūdinanti visuomenės demografinę raidą, kurią išreiškia gimstamumo ir mirtingumo evoliucija bei gyventojų migracijos pokyčiai. Dėl visuomenės demografinės plėtros (susijusios su socialiniais ekonominiais procesais) vyksta kokybiški demografinės raidos tipų pokyčiai. Kiekvienas šių tipų pasižymi skirtingais gimstamumo, mirtingumo ir gyventojų mobilumo lygiais, tačiau jiems būdingas bruožas yra siekis išlaikyti teigiamą gimstamumo ir mirtingumo režimą bei užtikrinti demografinę pusiausvyrą [20: 109–111; 11: 217–219].

XX a. pradžioje prancūzas A. Landry išplėtojo demografinės revoliucijos teoriją (1934 m. išleista knyga *La Révolution Démographique*). Landry tvirtina, kad visuomenės demografinę raidą sąlygoja ne biologiniai dėsniai, bet socialinės ekonominės sąlygos. Landry išskyrė tris demografinės raidos tipus – primityvųjį, tarpinį ir šiuolaikinį, kurie be maž atitinka tris stambius visuomenės ekonominio išsivystymo etapus – ikiagrarinį, agrarinį ir industrinį (poindustrinį) [20: 109; 5]. Neseniai dar buvo manoma, jog gimstamumo ir mirtingumo procesų bei juos veikiančių socioekonominių veiksnių ryšį pirmasis apibūdino W. S. Thompson. 1929 m. pagal gyventojų skaičiaus augimo tempus jis išskyrė tris šalių grupes, kurios savo požymiais iš esmės atitinka A. Landry demografinės raidos tipus [5; 1: 40–41]. Tačiau visuotinį pripažinimą demografinio perėjimo teorija įgijo tik penktajame dešimtmetyje, pasirodžius K. Davis ir ypač F. Notstein publikacijoms [3: 47; 1: 41–42; 7: 23]. Tuomet pirmą kartą ir buvo pasiūlytas terminas „demografi-

nis perėjimas“ (A. Landry vartojo „demografinės revoliucijos“ terminą) [20: 109].

Demografinio perėjimo sąvokos vartojimas nebuvo vieningas. Ši sąvoka demografiniame diskurse alternatyviai iškildavo kaip:

- teorija (demografinio perėjimo teorija);
- istorinis modelis, kuriuo bandoma suformuluoti apibendrintą mirtingumo ir gimstamumo mažėjimo proceso, stebimo Vakarų šalyse, paaiškinimą;
- prognozuojanti sąvoka – pokario laikotarpiu demografinis perėjimas tampa ypatingai populiarus kaip teorija, leidžianti numatyti ateities demografines tendencijas ankstyvų perėjimo stadijų šalyse [5].

1986 m. R. Lesthaeghe ir D. J. van de Kaa pristatė antrojo demografinio perėjimo terminą. Jie išplėtojo teoriją, kuria siekė apibūdinti demografinių modelių pokyčius Vakarų Europoje nuo XX a. septintojo dešimtmečio vidurio, itin akcentuodami naują demografinę elgseną bei transformacijas, kurias išgyvena šeima. Jie teigia, kad šis dešimtmetis žymi naują Europos demografinės istorijos etapą, ir tikslinga šio dešimtmečio vidurį įvardyti kaip antrojo demografinio perėjimo pradžią [15: 27].

Nors van de Kaa teiginys, jog industrinėje visuomenėje prasidėjo naujas demografinės raidos etapas, nebuvo paneigtas, ne visi mokslininkai nori pripažinti antrojo demografinio perėjimo terminą nuo septintojo dešimtmečio vykstantiems demografiniams pokyčiams apibūdinti [4]. Kai kurie netgi linkę šiuos pokyčius matyti kaip „vieno ir vienintelio“ demografinio perėjimo tąsą [10; 18]. Dabar demografų plačiai vartojami abu terminai – tiek demografinis perėjimas, tiek antrasis demografinis perėjimas. Pirmojo pradžią žymi daugelyje Europos valstybių XIX a.

prasidėjęs gimstamumo ir mirtingumo lygių kritimas, o antrasis tuo tarpu apibūdina demografinės elgsenos pokyčius nuo XX a. septintojo dešimtmečio.

PIRMOJO IR ANTROJO DEMOGRAFINIŲ PERĖJIMŲ PRIELAIDOS

Pirmasis demografinis perėjimas

Šis perėjimas daugumoje Vakarų Europos šalių prasidėjo laipsnišku mirtingumo XIX a. pradžioje mažėjimu, po kurio, maždaug 1880 m. (Prancūzijoje kiek anksčiau), sekė kiek lėtesnis gimstamumo mažėjimas. Iki XX a. ketvirtojo dešimtmečio tiek gimstamumas, tiek mirtingumas stabilizavosi žemame lygyje. Didelės svarbos turėjo ir emigracija, sušvelninusi populiacijos augimo įtampą, kilusią dėl vis dar išliekančio didelio skirtumo tarp gyventojų gimstamumo ir mirtingumo tempų XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje [17: 5].

Netiesioginiai pirmąjį demografinį perėjimą sąlygoję veiksniai, demografų R. Lesthaehge ir C. Wilson teigimu, buvo trys – urbanizacija, sekuliarizacija ir individualizacija [17: 5]. Perėjimas nuo šeima paremtos gamybos prie mokamo darbo, kuris sąlygojo visuomenės industrializaciją ir urbanizaciją, sumažino vaikų ekonominę svarbą. Jie daugiau nebetarnavo tėvams kaip pigi darbo jėga jų ūkyje ar versle, netgi atvirkščiai – reikalavo investicijų į jų išsimokslinimą, suteikiant galimybę patiems išsitvirtinti gyvenime. Jaunos poros neprivalėjo atidėti santuokos, kol pavaldės pragyvenimo šaltinį iš tėvų (perims ūkį ar verslą), todėl jaunėjos besituokiančiųjų amžius, mažėjo ir vienišų žmonių skaičius. Sekuliarizacija savo ruožtu susilpnino bažnyčios įtaką ir didino porų norą planuoti šeimą. Vaikų skaičius santuokoje buvo pradėtas kontroliuoti, ir vaikų „kiekybę“ ėmė keisti „kokybė“.

Antrasis demografinis perėjimas

Šio demografinio perėjimo pradžia žymimi 1965 m., esminis bruožas – gimstamumo mažėjimas nuo lygio, truputį aukštesnio nei kartų kaitą garantuojančio (t. y. vidutiniškai 2,1 vaiko moteriai – lygio, užtikrinančio demografinę pusiausvyrą bei ilgalaikį gyventojų skaičiaus stabilumą), iki daug žemesnio nei kartų kaitą garantuojančio. Jei gimstamumas nusišvina žemiau demografinę pusiausvyrą užtikrinančio lygio ir sumažėjęs gimstamumas nėra kompensuojamas imigracijos, tai gyventojų skaičius anksčiau ar vėliau sumažėja. Taip atsitiko 1985 m. Austrijoje, Danijoje, VFR ir Vengrijoje [17].

Tačiau mirtingumo ir migracijos pokyčiai didelės reikšmės šiame periode neturi. Šio perėjimo esmė – fundamentalūs pokyčiai matrimonialinėje ir prokrea-

cinėje gyventojų elgsenoje [17]. Nuo tradicinės šeimos pereinama prie šiuolaikinės. Pirmuoju atveju žmonės tuokdavosi anksti, vyravo aukštas santuokystės lygis, anksti gimdavo pirmieji vaikai, šeimos būdavo gausios. Kadangi šeima buvo kuriama tik vedybų keliu, tai nesantuokinių vaikų buvo labai mažai. Vėliau šeima transformuojasi: vedybos ir vaikų gimdymas atidedami vis vyresniam amžiui, daugėja viengungių bei gyvenančių neregistruotoje santuokoje, taip pat nesantuokinių vaikų. Ima vyruoti mažavaiškės šeimos, kai kurios poros netgi apsisprendžia bevaikystei. Liberalėja požiūris į intymius santykius, ankstėja lytinių santykių patirties debiutas.

Tyrinėtojai linkę sutikti, jog netiesioginiai šį perėjimą lėmę veiksniai susiję su pačių individų elgsena ir motyvacija sparčiai besikeičiančioje poindustrinėje visuomenėje [17]; vyksta dramatiškos permainingos vertybės, normos ir požiūriuose. Galima išvelgti besitęsiantį sekuliarizacijos ir individualizacijos poveikį, susilpnėja bažnyčios įtaka individų sprendimams. Stiprėjant savirealizacijos orientacijoms, žmonės vis labiau elgiasi individualistiškai, gal net savanaudiškai, mažiau paiso kolektyvinių interesų. Pirmojo perėjimo prie žemo gimstamumo metu vyravo susirūpinimas šeima ir savo palikuonimis, tuo tarpu antrajame perėjime pabrėžiamos individo laisvė ir teisės, siekiama emancipacijos porų santykiuose (ypač moterų atveju). O technologinės naujovės (pirmiausia – patikimos kontracepcijos atsiradimas) tik praplėtė individų galimybes augančioms aspiracijoms įgyvendinti [16; 17].

Dichotomijos, apibūdinančios pirmąjį ir antrąjį demografinius perėjimus

Pagrindinės dvi charakteristikos arba koncepcinė dichotomija, apibūdinanti pirmojo ir antrojo demografinių perėjimų metu vyravusias normas ir požiūrius bei išryškinanti skirtumus tarp jų, yra *altruizmas* ir *individualizmas* [15; 17]. Pirmojo pobūdis buvo altruistinis, nes mažinant gimstamumą, buvo siekiama pakelti šeimos gerovę: įsigyti geresnį gyvenamąjį būstą, socialiau pamaitinti vaikus ir suteikti jiems geresnį išsimokslinimą. Priešingai negu pirmajame, antrajame perėjime į pirmą vietą iškyla suaugusio individo gerovės, jo teisių pripažinimo ir savirealizacijos svarba, todėl šis demografinis perėjimas gali būti apibūdinamas kaip individualistinis arba egoistinis.

Tačiau įvairūs autoriai dabartinėje Vakarų visuomenėje egzistuojančią vertybių, požiūrių ir gyvenamosios dichotomiją yra linkę apibūdinti skirtingais terminais. Van de Kaa pateikia keletą iš jų: sociokratizmas – technokratizmas (Nyderlandų mokslininkai), materializmas – postmaterializmas (Inglehart), buržuazinė – neburžuazinė dimensijos (Felling ir kt.) [17]. Visos šios dichotomijos išreiškia visuomenės pa-

sidalijimą į dvi grupes, pasižyminčias skirtingu gyvenimo stiliumi ir skirtingu požiūriu į socialinę kaitą bei šeimos kūrimą.

Pats van de Kaa šiai dichotomijai visuomenėje apibūdinti vartoja *progresyvumo* ir *konservatizmo* terminus [17: 7]. Jis teigia, kad dauguma Europos valstybių pokario laikotarpiu padarė ryškų žingsnį progresyvumo link, ir tai paaiškina daugelį demografinių pokyčių. Pagal van de Kaa, progresyvumas reiškia tendenciją ieškoti naujovių, kritiškai vertinti dabartį ir iš esmės nuvertinti, ignoruoti praeitį. Progresyvaus požiūrio besilaikantys individai pabrėžia galimybių lygybės (pajamų, išsimokslinimo ir pan.) ir elgesio pasirinkimo laisvės (aprangos, seksualinio elgesio ir pan.) svarbą. Pirmoji požiūrio linija skatina visuotinės gerovės valstybės augimą, o antroji – pokyčius kolektyviniame ir individualiame požiūriuose, įskaitant ir požiūrį į gimstamumą bei šeimos formavimą. Konservatizmas pasižymi priešinga tendencija – akcentuojama papročių ir tradicijų vertė, priešinamasi pasikeitimams.

Vyraujančių požiūrių progresyvumo stiprėjimo tendencijos atsiskleidžia Nyderlandų atliktų tyrimų analizėje: tiriant laikotarpį tarp septintojo ir dešimtojo dešimtmečio vidurio, pastebėta, kad respondentų, pateikiančių „progresyvų“ atsakymą, smarkiai padaugėjo. Respondentų, sutinkančių, kad motina, turinti mokyklinio amžiaus vaikų, įsidarbintų, padidėjo nuo 17% 1965 m. iki 69% 1986 m. Tolerancija savanoriškai bevaikystei padidėjo nuo 22% 1965 m. iki 86% 1985 m., gyvenančių neregistruotoje santuokoje be ketinimo susituokti atžvilgiu – nuo 41% 1980 m. iki 56% 1985 m., seksualinei partnerystei (partneriai gyvena atskirai) – nuo 56% 1980 m. iki 63% 1985 m. Vos viena penktoji Nyderlandų suaugusių gyventojų mano, kad susituokę žmonės yra laimingesni nei viengungiai [17: 7–8].

Šie pokyčiai pastebėti ir analizuojant „Eurobarometro“ apklausų, atliktų 1970–1984 m. Europos Ekonominės Bendrijos šalyse, duomenis. Palyginus seniausią, 1886–1905 metų, ir jauniausią, 1956–1965 metų, gimimo kohortas, buvo prieita prie išvados, jog *post-materialistinės* tendencijos su kiekviena karta stiprėja. Pastebėti ir trumpalaikiai pokyčiai – postmaterializmas susilpnėja didelės infliacijos metais [17: 8].

Tokios informacijos apie Rytų Europą nėra, tačiau Europos vertybių tyrimų rezultatai rodo, kad normos ir požiūriai čia taip pat keičiasi [8; 9; 13].

Pokyčiai normose, atrodo, turi vidinę varomąją jėgą, o tai prieštarauja tam pagrindui, kuriuo remiantis vertinami daugelis demografinių reiškinių. Į tai turėtų būti atsižvelgiama formuojant gimstamumo skatinimo politiką – ekonominės pronatalistų priemonės dažnai pasirodo neefektyvios, kaip ir kitos priemonės, kurios ignoruoja tendenciją į individualizmą.

MENTALINĖ KOHORTA

Vidutinis žmogus ir kohorta

Van de Kaa į pastaruosius pokyčius Europoje bando žvelgti kaip į tam tikrų veiksnių, turinčių įtakos šeimos formavimui, seką, kurios įvykių laikas ir greitis nevienodas Rytų ir Vakarų Europoje, jų regionuose. Ši seka, kuri atvedė prie šiandienos mažo gimstamumo, turi logišką tvarką: vieno žingsnio požymiai veikė kito žingsnio požymius, kiekvienas priimtas sprendimas lėmė tolesnį pasirinkimą. Šią pokyčių seką van de Kaa aiškina *mentalinės kohortos* koncepcija [16].

Psichologai žmogaus polinkį paklusti visuomenės normoms aiškina bendro percepcinio ir semantinio kategorizavimo proceso veikimu [16]. Žmonės konstruoja prototipus ir stereotipus, ir šio proceso pagrindą sudaro du principai: 1) kognityvinės ekonomikos – stengiamasi gauti kuo daugiau informacijos kuo mažesnėmis kognityvinėmis pastangomis; 2) pasaulis žmogui egzistuoja kaip struktūruota informacija, ir objektus jis labiau linkęs suvokti kaip turinčius tam tikrą koreliacinę struktūrą, o ne valdomus nenusipėjamų savybių.

Pagrindinė prototipų konstravimo prielaida yra tai, kad keletas kintamųjų vidurkis gali sutapti su egzistuojančiu objektu – prototipu, o stereotipai suvokiami kaip tikimybiniai įvairių gyventojų grupių skirtumai [16]. Visuomenėje vyraujantys stereotipai ne visuomet iškreipia realiai egzistuojančius grupių skirtumus: tam tikras vienos ar kitos kategorijos žmonių savybių paryškimas ar, atvirkščiai, sušvelninimas yra neišvengiami. Kadangi stereotipuose slypi informacija apie *apibendrintus kitus*, juose yra informacijos ir apie *apibendrintą save*. Tad normos ir elgesio modeliai, kurių laikosi *mūsų* grupė, pasako ir apie mūsų pačių stereotipinį elgesį [16: 2]. Prototipų ir stereotipų konstravimas daugeliu atžvilgių yra naudingas; nors juos ne visada lengva išskirti, tačiau jie gerokai padidina bendravimo efektyvumą.

A. Quetelet vidutinį žmogų apibėrėžia kaip labai dinamišką. Jo manymu, bet kurio laikotarpio vidutinis žmogus išreiškia savo laikmečio žmogiškos prigimties išsivystymo tipą ir yra veikiamas laiko bei erdvės [12: 100]. „Vidutinis“ keičiasi priklausomai nuo pokyčių gyventojų sudėtyje, nuo skirtingų elgesio tipų, kurio laikosi įvairios gyventojų grupės [16].

Individai greičiausiai to net nesuvokdami nesąmoningai elgiasi kaip „vidutinis žmogus“, t. y. kaip prototipinis grupės narys tam tikru laikotarpiu. Dar daugiau, N. Ryder teigia, kad ir *kohortos* – grupės žmonių, kuriuos sieja tam tikras esminis gyvenimo įvykis (t. y. natūralios gyventojų kaitos įvykis: gimimas, vedybos ir pan.) – dažnai panašiai elgiasi ir tuomet, kai reikia priimti ir kitą svarbų sprendimą [14], tad jų elgesys yra stereotipinis. Kiekviena nau-

ja kohorta yra paliečiama esamo socialinio palikimo, ir šis ryšys veikia jų narius per visą jų gyvenimą, atsispindėdamas jų priimamuose sprendimuose. Tačiau kohortos, anot N. Ryder, pačios nesukelia pokyčių, jos tik leidžia jiems įvykti [16: 3]. Kyla klausimas, kodėl iš kohortos į kohortą tipiškas elgesys vis dėlto keičiasi?

Mentalinė kohorta

Van de Kaa nepritaria N. Ryder požiūriui į kohortų vaidmenį socialinėje kaitoje ir teigia, kad jis pernelyg susiaurintas. Jo manymu, kohortos ne tik sudaro prielaidas pokyčiams atsirasti, bet ir aktyviai kuria pasirinkimų įvairovę kitoms kohortoms [16]. Būtų sunku suprasti pokario Vakarų Europos demografinių įvykių raidą, jei nebūtų atsižvelgiama į tai, kad visi tie įvykiai sudaro tam tikrą seką, sąlygotą specifinių alternatyvų, kurias per savo pasirinkimą kiekviena ankstesnė kohorta sukūrė kitai kohortai.

Kiekvienos naujos kohortos nariai žino, koks pasirinkimas prieštarautų standartiniam mąstymui ir koks ne, kokį pasirinkimą jie turėtų padaryti kaip tam tikros specifinės kohortos subgrupės nariai. Van de Kaa tvirtina, kad būtent per pasirinkimus, atliekamus tokių demografinių, gyvenimą formuojančių įvykių, kaip vedybos, vaikų gimdymas, kontracepcijos metodo pasirinkimas ir pan., žmonės išreiškia priklausomybės tam tikrai subgrupei jausmus [16]. Tad žmonės pasiskirsto į tam tikras grupes, autorius vadinamas *mentalinėmis kohortomis*, kurios gali apimti keletą gimimo kohortų, ir kartu atskiroje gimimo kohortoje tos mentalinės kohortos narių proporcija įvairuoja. Šios kohortos nariams būdinga panaši pasaulėžiūra, ir jie yra linkę priimti tai mentalinei kohortai tipiškus pasirinkimus.

Van de Kaa *mentalinės kohortos* koncepciją vis labiau pripažįsta demografai [2; 19]. Kohortinės analizės ir *mentalinės kohortos* koncepcijos taikymas palengvina naujų demografinės elgsenos modelių pasireiškimo atskleidimą bei jų tolesnės raidos tyrimą.

ALTERNATYVŲ IR PASIRINKIMŲ SEKOS BEI PASTARŲJŲ DEMOGRAFINIŲ POKYČIŲ EUROPOS VISUOMENĖSE PRIGIMTIS

Pasirinkimai ir įvykių sekos

Pasak van de Kaa ir Lesthaeghe, Europos antrajam demografiniam perėjimui būdingi keturi svarbūs pokyčiai, įvykę gimstamume ir šeimos formavime [16]. Visi jie įvyko po 1965 m. ir yra sietini su: 1) praktikuojama kontracetine elgsena; 2) gimstamumo lygiu ir modeliu; 3) santuokos/sajungos sudarymo laiku, dažnumu, stabilumu ir tipu; 4) viso to pasekmė – keičiasi šeimos modelis.

Kiekviename šių pokyčių galima išvėgti nuoseklią, logišką įvykių seką. Visos šios sekos sudėtingai persipina tarpusavyje, tačiau siūlo galas demografiniu požiūriu yra efektyvių kontracepcijos priemonių atsiradimas. Tradicinės kontracepcijos pakeitimas modernia sudaro antrojo demografinio perėjimo įvykių grandies esmę.

Kontracepcinių tablečių ir intrauterininių spiralių (IUS) kaip priemonių, apsaugančių nuo nepageidaujamo nėštumo, pripažinimas septintojo dešimtmečio viduryje paskatino ir kitus įvykius – daugelyje šalių buvo legalizuoti abortai ir sterilizacija. Mentalinės kohortos naudojosi laisve, suteikta technologinių naujovių; to neturėjo nė viena iki tol buvusi. Šios kohortos turėjo specifinį požiūrį į individo laisvę, jos pasirinkdavo tai, kas labiausiai didino asmens laisvės ir atsakomybės sferą. Antrinių grupių (bažnyčios, politikos) autoritetas ir įtaka individų sprendimams akivaizdžiai susilpnėja. Tokią sparčią demografinės elgsenos kaitą reikėtų aiškinti atsižvelgiant į to laikotarpio ekonominę ir socialinę raidą, tačiau van de Kaa labiau linkęs vertinti tai kaip veiksnius, paveikusių demografinių pokyčių greitį, bet ne pobūdį [16].

Modernios kontracepcijos išplitimas

Lesthaeghe ir van de Kaa nebuvo pirmieji, pastebėję aiškų skirtumą tarp demografinių pokyčių, vykusių iki septintojo dešimtmečio, ir tų, kurie pradėjo reikštis nuo šio dešimtmečio vidurio. Galima išskirti du perėjimus, įvykius naudojant kontracepciją: pirmojo metu nevisiškai efektyvių kontracepcinių priemonių atsiradimas sąlygojo istorinį gimstamumo perėjimą Vakaruose. Antrasis perėjimas prasidėjo sukūrus patikimus kontracepcijos metodus, kai, vartojant Westoff išsireiškimą, imama artėti prie „visuomenės, tobulai įvaldžiusios kontracepciją“ [6].

Prancūzijoje perėjimas nuo tradicinės prie modernios kontracepcijos vadinamas *antrąja kontracetine revoliucija* [16: 11–13]. Tradicinių kontracepcinių priemonių ir metodų pakeitimas moderniais sumažino pasitaikančią jų nepatikimumo galimybę ir nepageidaujamo nėštumo tikimybę.

Modernios priemonės patogios naudotis tiek jaunoms, tiek vyresnėms poroms, o tradicinės tinkamesnės patyruosioms šeimoms, norinčioms apriboti šeimos dydį. Abortų legalizavimas tapo kita išeitimi, jei kontracepcija pasirodydavo neefektyvi ar nebuvo naudojama, o sterilizacija ima tarnauti kaip vienas iš būdų, leidžiančių apsispręsti, kada užbaigti reprodukcinę karjerą ar galbūt likti bevaikiais.

Gydytojai kontracetines tabletes pirmiausia skyrė vyresnėms poroms, kurios norėjo tradicines priemones pakeisti patikimesnėmis, tačiau greitai šią praktiką perėmė ir jaunos poros. Šios tabletės – tai

būdas išvengti nenorimo ikivedybinio nėštumo bei vedybų „iš reikalo“, tad daugelyje Europos šalių šios kontraceptinės priemonės tampa svarbiu gimstamumo reguliavimo veiksmu. Taigi esminis antrosios kontraceptinės revoliucijos rezultatas yra tai, kad prokreacija tampa teisės ir pasirinkimo klausimu – vaikų turėjimas virsta sąmoningu individo, ar poros, apsisprendimu.

Demografai (ypač prancūzų) dažnai pareiškia, kad kontracepcija neturi jokios įtakos individų motyvacijai sprendžiant, kiek ir kada turėti vaikų; mat žmonės gali kontroliuoti vaikų skaičių iki norimo lygio be jokių priemonių, jeigu tik motyvacija yra pakankamai sviri. Tačiau sprendimas naudoti kontraceptines priemones ar jų naudoti šiuo atveju priklauso ne nuo individo motyvacijos turėti ar neturėti vaikų. Svarbu tai, jog visuomenėje šiuo metu išgalėjo tam tikras tabu, neleidžiantis turėti vaikų, jei pora nėra įsitikinusi, jog galės jais tinkamai pasirūpinti.

Šeimos formavimas ir gimstamumas

Šeštasis dešimtmetis buvo „buržuazinių“ šeimų klestėjimo metas [16]. Beveik kiekvienas tuokėsi, tuokėsi jaunas ir gyvena su tuo pačiu partneriu visą gyvenimą. Moterys rūpinosi namais, vyrai uždirbdavo šeimos pragyvenimui. Tačiau septintajame dešimtmetyje rinkoje pasirodžiusi moderni kontracepcija pakirto tradicinius santykius tarp lyčių, šeimoje, tarp partnerių ir vaikų. Šeimos formavimo pokyčiai geriausiai iliustruoja, kaip vienos kohortos pasirinkimai sąlygoja kitos kohortos galimus pasirinkimus.

Pirmasis demografinis antros kontraceptinės revoliucijos poveikis buvo daugiavaikių šeimų (didesnio eiliškumo gimimų) mažėjimas [16]. Dėl kontraceptinių tablečių ir IUS reprodukcinės karjeros užbaigimas pasidarė daug paprastesnis, todėl mažėja gimdymų vyriausiuose reproduktyvaus amžiaus metuose, taip pat didesnio eiliškumo gimimų skaičius (t. y. vaikų, gimusių ketvirtais ir paskesniais gimimų sekoje). Patikima kontracepcija sumažino ikivedybinio nėštumo atvejų skaičių, kartu sumažėjo ir „priverstinių“ vedybų skaičius. Kita vertus, patikima kontracepcija leido ankstyvesnes santuokas nei prieš tai buvusiose kohortose, nes daugiau nereikėjo bijoti ankstyvo nėštumo ir jau tuokiantis būti psichologiškai pasiręgusiam tėvystei. Iš pradžių jaunėjo amžius, tuokiantis pirmą kartą, vaikų gimdymas ir auginimas atidedamas vyresniam amžiui. Kadangi mažėja gimstamumas jauname amžiuje, sumažėja ir mažesnio eiliškumo gimimų skaičius, tad mažėja bendras gimstamumas [16].

Taip susvyruoja ir buržuazinės šeimos pamatai. Kam likti su partneriu, jei meilė jau išblėsus? Kam tuoktis, jei nė vienas iš partnerių nenori turėti vaikų? Gyvenimą nesusituokus iš pradžių rinkosi ne-

daugelis, palikdami savo tėvus visiškai suglumusius, tačiau tėvai greitai susitaikydavo su tokiu vaikų pasirinkimu, bijodami prarasti ryšį su jais. Pradedant 1970 metais, gyvenimas nesusituokus tapo gana įprastu reiškiniumi, o santuoka ir vaikų gimdymas toliau buvo atidedami. Vidutinis amžius tuokiantis pirmą kartą ir toliau didėjo [16].

Iš pradžių manyta, kad reikia tuoktis tik tada, kai nusprendžiama turėti vaikų ar laukti, kol nuotaka ims lauktis. Taigi tobulos kontracepcijos atsiradimas sąlygojo nėščių nuotakų skaičiaus didėjimą. Taip atsirado dar vienas pasirinkimas – kam tuoktis, jei žmonės pakankamai ilgai gyvena kartu? Taigi išaugo nesantuokinis gimstamumas [16]. Tuo tarpu vidutinis amžius, gimdant pirmą vaiką, toliau didėja.

Nuo 1965 m. beveik visose Europos valstybėse stebimas didėjantis santuokos nestabilumas (išskyrus Italiją, kurioje skyrybų skaičius tik šiek tiek padidėjo 1985–1990 m., tačiau vis dėlto išliko žemo lygio). Teisėtas išsiskyrimas tampa gana dažnu reiškiniumi, nors ši procedūra buvo sudėtinga ir reikalavo daug laiko. Tad skyrybos tarp nesusituokusių, kartu gyvenančių porų buvo dažnas reiškinys. Be to, vis daugiau išsiskyrusių ir našlių taip pat rinkdavosi tokią partnerystės formą vietoj pakartotinių vedybų [16].

Suminis gimstamumo rodiklis (vidutinis vaikų, kuriuos pagimdo moteris per savo gyvenimą, skaičius) stabilizuojasi labai žemame lygyje. Jis kiek padidėja, kai pradeda gimdyti moterys, kurios atidėjo gimdymo karjerą, – auga mažos sekos gimstamumas vyresniame reprodukciname amžiuje. Kai kurios moterys vaiko gimdymą atideda pernelyg toli, kai tai neįmanoma dėl fiziologinių priežasčių; daugėja apsisprendusių neturėti vaikų ir pasirenkančių savanorišką bevaikystę. Van de Kaa išskiria šiuos esminius šeimos formavimo pokyčius [17]: 1) poslinkis nuo santuokos „aukso amžiaus“ prie neregistruotos santuokos „aušros“; 2) poslinkis nuo „vaiko–karaliaus“ ir tėvų prie „poros–karalių“ ir vaiko; 3) poslinkis nuo prevencinės kontracepcijos prie savirealizacijos kontracepcijos; 4) poslinkis nuo vienodos prie pluralistinės šeimos ir namų ūkio.

Poindustrinėje visuomenėje individo (tiek vyro, tiek moters) gyvenimo kokybę ypač sąlygoja jo išsimokslinimo lygis bei kokybė, jo motyvacija tobulėti ir išnaudoti turimus talentus. Šeima ir vaikai ima reikšti svarbių galimybių atsakymą, tad laikina sąjunga palaiapsniui įgyja formaliai santuokai lygiavertį statusą. Vaikai reiškia ir tiesiogines išlaidas, tad jų svarba dar labiau sumažėja; iš jų daugiau nebesitikima ir teisiškai nebereikalaujama rūpintis tėvais senatvėje ar remti juos finansiškai. O emociniai tėvystės poreikiai gali būti patenkinti ekonomiškiausiu būdu – turint vieną ar du vaikus [17]. Tarpusavio santykių kokybės ir reikšmės akcentavimas, stiprėjančios orientacijos į savirealizaciją bei

laisvą individo veikimą fundamentaliai keičia požiūrį į šeimą ir gimstamumą.

Šeimos modeliai

Šeimos pokyčiai Europoje vedė prie nuolatinio namų ūkio dydžio mažėjimo, išaugo vieno asmens namų ūkių skaičius. Daug jaunų žmonių anksti palieka tėvų namus, tai tiesiogiai susiję su patikimos kontracepcijos prieinamumu. Tėvai daugiau nebeatlieka atžalų nekaltybės saugotojų vaidmens, jie pasitenkina periodiškais vaikų vizitais į „šeimos viešbutį“ [16: 9]. Tiesa, sąjungai iširus, vaikai gali grįžti pas tėvus, ypač jei nespėjo susilaukti palikuonių. Esant mažiems vaikams, neišvengiamai atsiranda vienišo tėvo ar vienišos motinos šeima. Taigi ir šioje sferoje stebimas ryškus institucijų kontrolės individų pasirinkimams vaidmens sumažėjimas.

ĮVYKIŲ SEKA IR ĮVAIROVĖ TARP ŠALIŲ

Europos šalys šeimos pokyčių sekoje

Van de Kaa bandė sugrupuoti visas Europos šalis pagal jų vietą antrojo demografinio perėjimo įvykių sekoje, atliko tai, remdamasis devintojo dešimtmečio statistiniais duomenimis (nors tai jau neatspindi dabartinės politinės ir demografinės situacijos, tačiau rodo, kaip antrasis demografinis perėjimas prasidėjo ir plito). Jo nuomone, tik dvi Europos šalys – Danija ir Švedija – praėjo visą šeimos formavimo pokyčių seką, atvedusią prie labai mažo gimstamumo [17: 11–12].

Pirma grupė. Jai priklauso minėtosios Danija, Švedija bei Šiaurės ir Vakarų Europos šalys: Suomija, Norvegija, Jungtinė Karalystė, Austrija, Belgija, Prancūzija, VFR, Nyderlandai, Šveicarija ir Italija, sekancios Danijos ir Švedijos pavyzdžiu. Natūralus gyventojų prieaugis šiose šalyse nukrito iki neigiamo. Čia antrasis demografinis perėjimas yra pažangus.

Antra grupė. Šią grupę sudaro Pietų Europos šalys – Graikija, Malta, Portugalija, Ispanija ir Jugoslavija. Gimstamumo mažėjimas buvo ne toks ryškus, ir jos kiek atsilieka nuo pirmosios grupės šalių. Antrasis demografinis perėjimas šiose šalyse yra vėlyvas.

Trečia grupė. Šiai grupei priskiriamos šešios Vidurio Europos šalys – Bulgarija, dabar jau buvusi Čekoslovakija, VDR, Vengrija, Lenkija ir Rumunija. Čia yra skirtumų nuo kitų Europos šalių (tendencija į didesnę seksualinę laisvę čia nebuvo tokia ryški, nors abortai legalizuoti anksčiau nei kur kitur Europoje). Be to, ir šių šalių vyriausybės vykdyta intervencinė gyventojų politika, kuria siekta padidinti gimstamumą, turėjo svarbios įtakos gimstamumo tendencijoms.

Ketvirta grupė. Ši grupė aprėpia likusias šalis, kurios dėl įvairių kultūrinių ir istorinių priežasčių vėlavo užbaigti pirmąjį demografinį perėjimą. Tai Is-

landija, Airija, Albanija ir Turkija, taip pat kai kurios tuometinės TSRS dalys.

Van de Kaa nenori sutikti su tais mokslininkais, kurie antrojo demografinio perėjimo pokyčių kryptį bando brėžti iš Šiaurės į Pietus, po to užsukant į Rytus. Taip atrodytų, kad anksčiau ar vėliau visos šalys, perėjusios visą pokyčių seką, turėtų suvienodėti. To, autoriaus nuomone, negali atsitikti ir šalių demografinė įvairovė neišnyks [16; 17].

Prancūzų demografas L. Roussel yra pasakęs, kad Europa labiausiai primena arlekino apsiaustą [16]. Bet kokie apibendrinimai gali būti paneigti pateikiant išimtį arba skirtingą įvykių eigą. Pvz., Pietų Europoje (Italijoje) santuokos perėjimo lyg ir nebuvo, o gimstamumo perėjimas čia itin ryškus. Be to, tie patys skaičiai kartais rodo visai kitokią realybę. Švedijoje kohabitacija prasidėjo nuo darbininkų klasės, o Nyderlanduose tokia gyvenama buvo tipiška išsilavinusiems žmonėms. Kiekviena šalis turi skirtingą istoriją ir institucinę sistemą, tad kohortos susiduria su skirtingu socialiniu palikimu. Tai, ar naujovė ima plisti dešimtmečiu anksčiau ar vėliau, gali nulemti pokyčio paplitimo greitį ir poveikio stiprumą – tai gali paveikti įvykių seką ir laiką tarp jų. Anot van de Kaa [15; 16], yra bent trys elementai, t. y. technologinis, struktūrinis ir kultūrinis, užtikrinantys, kad šalys, pereidamos tų pačių įvykių seką, išsaugos savo įvairovę.

Šalių demografinę įvairovę lemiantys veiksniai

Technologinis pokyčių elementas. Kai 1965 m. rinkoje pasirodė modernios kontraceptinės priemonės, jų įtaka kiekvienoje šalyje buvo panaši, bet nevisiškai vienoda. Šiaurės šalyse idėja, kad individas turi teisę laisvai reguliuoti savo nėštumą, buvo visapusiškai palaikoma dar prieš pasirodant moderniai kontracepcijai, ten jau buvo sumažėjęs polinkis tuoktis ir daugėjo skyrybų. Kitos kohortos greitai pastebėjo, kad patikima kontracepcija atvėrė erdvę naujoms elgesio formoms ir kad nebūtina paklusti stereotipiškai anksčiau patirtų įvykių eigai. Kituose Europos regionuose (ypač pietiniuose) medikai priešinosi kontraceptinėms tabletėms, nebuvo linkę diskutuoti abortų ir sterilizacijos klausimais, o santuokos šventumas neleido legalizuoti skyrybų. Gyvenimą nesusituokus galėjo sau leisti tik žemesnės klasės atstovai arba tie, kurie buvo labai stipriai motyvuoti; atsakymas paklusti stereotipams susilaukdavo visuomenės pasipriešinimo. Tai galėtų paaiškinti, kodėl pietinėse Europos šalyse vaikų skaičiaus sumažėjimas iki minimumo yra toks paplitęs, nors santuokos modeliai išliko praktiškai nepakitę.

Struktūrinis pokyčių elementas. Ar realiai egzistuojančios naujos galimybės bus pasirinktos, ar ne, priklauso ne tik nuo visuomenės tolerancijos lygio nau-

jo elgesio modelio atžvilgiu; tam turi įtakos ir socioekonominis bei politinis kontekstas. Pajamų dydis, buto sąlygos, socialinių garantijų sistema veikia šeimos sukūrimo laiką bei jos modelį.

Esant socialinių garantijų sistemai individualizuotai ir, jei nėra diskriminacijos, šeimyninės padėties pagrindu, individui lengva priimti jį tenkinantį sprendimą [16]. Būdinga Vakarams deformalizacija rodo, ką žmonės gali sau leisti, kai jų materialinė priklausomybė nuo *reikšmingų kitų* yra gerokai sumažėjusi. Tad mentalinių kohortų siekis pakeisti egzistavusius modelius ir išvaduoti individą iš visuomenės kontrolės buvo palaikomas pokarinėje Europoje egzistavusių sąlygų.

Kultūrinis pokyčių elementas. Tyrimai atskleidė staugius visuomenės požiūrių į seksualumą, santuoką, tėvystę, individo teises, užimtumą pokyčius. Tai rodo, kad pokarinis demografinis perėjimas turi stiprią ideacinę dimensiją. Kita vertus, šalys skiriasi savo kalba, religija(-omis), elgesio normomis. Kiekviena visuomenė ir bendruomenė remiasi savo įvaizdžiu, kurį jos kuria, ir turi kriterijus, pagal kuriuos sprendžia, kas iš tikrųjų priklauso jai, o kas ne. Priklausymas tam tikrai kultūrinei grupei įpareigoja mąstyti ir elgtis naujo reiškinio atžvilgiu taip, kaip dauguma laiko stereotipišku. Yra bendra atmintis, bendras supratimas, kas sudaro gerą elgesį, kas yra priimtina santykiuose tarp vaikų ir tėvų ar intymiuose santykiuose [16]. Visa tai sudaro inertiškąjį elementą Europoje, kurį lengva pamiršti, tačiau kuris vis dėlto išlieka labai realus.

Tad Europoje vyraujančios pastarųjų dešimtmečių demografinės tendencijos patvirtina van de Kaa galimybių ir pasirinkimų sekos koncepciją, katalizatoriaus vaidmenį pripažįstant modernios kontracepcijos atsiradimui. Specifinių *mentalinių kohortų* priimti sprendimai ne tik formavo jų pačių elgesį, bet ir išryškino galimus pasirinkimus ateinančioms kohortoms, taigi demografinės elgsenos pokyčiai įgavo stiprią ideacinę dimensiją.

Nors kohortų kaita išlieka pastoviu reiškiniu, didelės įtakos pokyčio pasireiškimui ir jo pobūdžiui turi laiko efektas bei socioekonominis ir kultūrinis šalies ar regiono kontekstas. Technologinių naujovių generuota energija, kurią reprezentavo modernios kontracepcijos atsiradimas, jau išseko, ir van de Kaa [16] prognozuoja, kad pasirinkimų paletė ateinančioms kohortoms nebus tokia plati ir viliojančiai nauja, kaip ta, kuria naudojosi ankstesnės kohortos ir kuri turėjo įtakos antrajam demografiniam perėjimui Europoje.

IŠVADOS

Demografinės elgsenos modelių pokyčiai nuo praėjusio amžiaus septintojo dešimtmečio vidurio žymi

naują Europos demografinės plėtros fazę, pavadintą antruoju demografiniu perėjimu, kurio pagrindinis bruožas yra spartūs šeimos ir gimstamumo pokyčiai. Svarbiausi iš jų – santuokų ir gimstamumo mažėjimas (gimstamumas sumažėja iki lygio, nebeužtikrinančio kartų kaitos) bei jų atidėjimas vyresniam amžiui, didėjantis santuokų nestabilumas, neregistruotų santuokų plitimas ir didėjantis tokios gyvenenos pripažinimas visuomenėje, nesantuokinių gimimų dažnėjimas bei savanoriška bevaikystė.

Van de Kaa pabrėžia, kad veiksniai, lėmę antrąjį demografinį perėjimą, siejasi su fundamentaliomis poindustrinės visuomenės vertybių, normų ir požiūrių permainomis. Naujosios liberalios vertybės, stiprėjantis individualizmas skatina atsisakyti nusistovėjusių elgesio modelių bei rinktis gyvenimą, praplečiančią individo laisvę, autonomiją ir erdvę saviraiškai. Poros daugiau dėmesio skiria savo gerovės kūrimui ir tarpusavio santykių kokybei, o vaikams teikiama reikšmė mažėja. Kontracepcijos atsiradimas praplėtė individo galimybių spektrą, tapo demografinių pokyčių katalizatoriumi.

Gauta
2001 11 15

Literatūra

1. Arafat I. S., Donald E. A. *Thinking About Population: An Introduction to Modern Demography*. New York: General Hall, Inc., 1995.
2. Bosveld W. *The Ageing of Fertility in Europe: A Comparative Demographic-Analytic Study*. Amsterdam: THESIS Publishers, 1996.
3. De Bruijn B. J. *Foundations of Demographic Theory: Choice, Process, Context*. Amsterdam: THELA THESIS, 1999.
4. Cliquet R. L. The Second demographic transition: Fact or Fiction? Council of Europe. *Population Studies*. 1991. No. 23.
5. De Gans H. A. *The 'Prehistory' of the Demographic Transition(s)* (pranešimas skaitytas EAPS konferencijoje Hagoje). 1999.
6. Lesthaeghe R. The Second Demographic Transition in Western Countries: An Interpretation. K. O. Mason ir A. Jensen (red.). *Gender and Family Change in Industrialized Countries*. Oxford: Clarendon Press, 1995. P. 17–62.
7. Lucas D., Meyer P. *Beginning Population Studies*. Canberra: Australian National University, National Centre for Development Studies, 1994.
8. Mitrikas A. A. Šeimos vertybių pokyčiai. *Kultūrologija*. 2000. Nr. 6. P. 215–223.
9. Mitrikas A. A. Šeimos vertybių pokyčiai pastaruoju dešimtmečiu. *Filosofija. Sociologija*. 2000. Nr. 4. P. 66–73.
10. Pavlik Z. The Concept of Demographic Development. A. Kuijsten, H. de Gans, H. de Feijter (Ed.). *The Joy of Demography... and Other Disciplines*. Amsterdam: THELA THESIS, 1998. P. 335–348.

11. Petersen W., Petersen R. *Dictionary of Demography: Terms, Concepts, and Institutions*. New York: Greenwood Press ect., 1986.
12. Quetelet A. *A Treasure on Man and the Development of His Faculties*. New York; Edinburgh, Burt Franklin, 1968.
13. Rabušic L. Value Change and demographic behaviour in the Czech Republic. *Czech Sociological Review*. 2001. Vol. 9. No. 1. P. 99–122.
14. Ryder N. B. The Cohort as a Concept in the Study of Social Change. T. R. Ford *et al.* (Ed.). *Social Demography*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1970.
15. Van de Kaa D. J. Europe and Its Population: the Long View. D. J. van de Kaa, H. Leridon, G. Gesano, M. Okolski (Ed.). *European Population: Unity in Diversity*. Dordrecht, Boston, London: Kluwer Academic Publishers, 1999. Vol. 6.
16. Van de Kaa D. J. Options and Sequences: Europe's Demographic Patterns. *Journal of Australian Population Association*. 1997. Vol. 14. No. 1. May. P. 1–29.
17. Van de Kaa D. J. Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*. 1987. Vol. 42. No. 1, March. P. 3–55.
18. Vishnevsky A. Demographic Revolution and the Future of Fertility: A Systems Approach. W. Lutz (Ed.). *Future Demographic Trends in Europe and North America*. London: Academic Press, 1991. P. 257–280.
19. Willekens F. Monitoring Demographic Change: Theoretical Foundations. A. Kuijsten, H. de Gans and H. de Feijster (Ed.). *The Joy of Demography... and Other Disciplines*. Amsterdam: THELA THESIS, 1999. P. 263–276.
20. Народонаселение. Энциклопедический словарь. Москва: Большая Российская энциклопедия, 1994.

Aiva Jonkarytė

FEATURES OF THE SECOND DEMOGRAPHIC TRANSITION THEORY

S u m m a r y

Since the mid-1960s, Europe has entered a new phase in its demographic development, experiencing radical changes in family and fertility trends. These changes operate through postponement of marriage and resulting delays in marriage and remarriage, rise in single living and cohabitation, low fertility (far below the replacement of generations), postponement of first births and voluntary childlessness, increase in non-marital births, and high rates of marital instability. All these trends have been summarized under the label of the second demographic transition, introduced by R. Lesthaeghe and D. J. van de Kaa in 1986.

The article provides an overview of van de Kaa's ideas concerning the recent changes in fertility and family patterns, which Western and Northern Europe has been undergoing from the 1960s onwards, as well as within the framework of the second demographic transition theory discusses the premises and factors that determined the changes in subject.

Key words: demographic transition, second demographic transition, family transformation, altruism, individualism, mental cohort